

СЕЛИЩНОТО ЕТНОКУЛТУРНО ПРОСТРАНСТВО И ОБРЕДНИТЕ ТРАПЕЗИ

Георги Георгиев

THE ETHNOCULTURAL SPACE OF THE SETTLEMENT AND THE RITUAL TABLE

Georgi Georgiev

Abstract

The article examines the traditional Bulgarian ritual table which marks the permanent appropriation of the space of a settlement: the foundation of a new settlement, building a new house, the digging of a new well. It also looks at the ritual table in the process of taking vows. These tables are presented as ritual situations, in which food and nourishment play a central role.

Key words: *ritual table, ethnocultural space, settlement, house, source of water, vow*

Селското землище е пространството, което хората усвояват, използват и култивират. В дългата перспектива на времето, чрез сменящите се поколения, тече непрекъснат процес на адаптация и усвояване на пространството.

Трапезите, свързани с усвояването на етнокултурното пространство – основаване на ново селище, изграждане на нова къща и водоизточници – са *обредни ситуации*, в които храната и храненето заемат важно място.

Трапези при основаване на ново селище

Териториите, които се избират за основаването на ново село, се определят от културната традиция. Добри за заселване са слънчевите места. Неподходящи за ново село са сенчести и ветровити земи,

тъй като се вярва, че са обитавани от свръхестествени и враждебно настроени към хората сили¹.

При избора на място се извършва специален обред. Омесва се пита, която се закачва на *видно място* на дърво. Ако през нощта питата бъде *наядена* от невидим дух, мястото е подходящо за заселване². Този обред е зависим от представите за охранителните функции, които дадено божество има над определени територии. Чрез приготвянето на пита се умилюства *стопанинът* на избраното място. Връзката с него се осъществява чрез обредния хляб, който е главният компонент на безкръвното жертвоприношение. Наличието на *наяден хляб* и *нахранен дух*-покровител са свидетелство за измолено покровителство. Това прави територията добра за заселване, тъй като върху нея се разпростира одобрението на митологичния покровител.

Обичаите и обредите, свързани със заселването на ново място завършват с жертвоприношение и обща трапеза. Колят се овен, овца или теле. В някои села животните за курбана са близнаци. Чрез общото хранене основателите на селището показват трайното си настаняване в новата територия. Обредната трапеза е първият белег на общност в границите на неусвоеното пространство.

Трапези при строеж на къща

Освен на ново място, къща може да се построи и върху основите на изоставена. Според митологичните представи на българите обаче *запустялата* къща е обиталище на зли сили, олицетворява болести и смърт. Затова се извършват редица действия, имащи очистителен и предпазен характер. В изоставената къща се оставя хляб, мед и вино, запалва се огън в огнището ѝ. Чрез оставянето на храна се почита стопанинът на къщата. Така се спечелва неговото бъдещо покровителство и благоразположение към новото семейство.

В цяла България при поставянето *темелите* на нова къща се прави жертвоприношение. Колят се овен, агне или овца. В Северозападна България колят петел с червена перушина³. Българите вярват, че кокошка не е подходяща за такъв курбан, защото рови с крака и ще подрие основите на къщата. При капанците в Разградско съществува забрана да се коли патица. Според Ст. Генчев тази забрана се дължи на обстоятелството, че патицата е посредник между света на мъртвите и живите⁴.

Избраното животно се коли от стопанина на къщата или от главния майстор върху източния темел и по-рядко върху местата, определени за праг или огнище. С кръвта се поръсват главните камъни. В Родопите, Пирин и други райони с кръвна дия се очертават границите на къщата. Месото се консумира от майсторите и от съседите на стопаните.

Костите се заравят под източния темел на къщата. Според традиционните представи източният темел е *десен*, натоварен е с положителен смисъл. Това е мястото, където живее стопанинът на къщата, затова тези обредни действия имат за цел неговото умилюстивяване.

При цялото строителство на къщата всеки технологичен завършек се отбелязва със слагането на трапеза. Чрез нея се маркират граничните моменти в строителството. Отбелязва се етап от изграждането на къщата, който в митологичен контекст представлява доместициране на пространството. Така постепенно се оформя и структурира домът като културно пространство.

Поднасянето на храна е задължение на бъдещите стопани на къщата. Чрез нея те показват своето уважение към майсторите и подчертават съпричастността си към изграждането на бъдещия дом.

Завършването на покрива също е свързано с редица обредни действия, между които много важни са даряването на майсторите от съседи и роднини и общата трапеза. Чрез тях покривното пространство се завършва и в обреден смисъл.

Културната традиция определя, че за да бъде новата къща напълно усвоена, трябва да се направи курбан⁵. Най-често това става още през първата година на голям календарен празник – св. Богородица, Димитровден и други.

По-богатите собственици колят теле, овен или агне, а победните – най-често пиле. Животното трябва да бъде мъжко.

Обикновено стопанинът сам коли животното на различни места от новата къща: на прага (в Пловдивско и Софийско); до източната стена над огнището (в Кърджалийско, Хасковско и Плевенско); под плодно дърво в двора (в Хасковско и Пловдивско).

От месото се приготвят първите ястия в новата къща. То се вари или се прави яхния. Хлябовете се донасят от старата къща⁶.

Всеки от поканените гости донася дарове за стопаните: хранителни продукти (брашно, фасул, леща) или посуда (котли, тави, саха-

ни, месали). Съдовете, в които са донесени храните, гостите не вземат със себе си. В Южна България на следващия ден им ги връща стопанката на къщата, пълни с ядене.

С непрекъснатото усвояване и потвърждаване на дома като културно пространство е свързан обичаят *стопанова гозба*. Той е свързан с вярването, че всеки дом и всяко семейство имат свой невидим анонимен покровител. Това е починал някога родственик, който приживе е бил много добродетелен, а след смъртта си следи живота и благополучието на своите близки⁷.

Покровителят предупреждава за злини и бедствия, които могат да сполетят членовете на семейството, предсказва бъдещи успехи. Той се явява насън на някого от семейството или дава знак чрез потропване по тавана през нощта. Когато това се случи, в негова чест семейството прави обред, наричан *стопанова гозба* или *курбан на дядото*. В основата на обета е приготвянето на специална трапеза. Тя се прави на определен период от време като почит и благодарност към свръхестествения покровител. Според В. Чолаков трапезата се устройва всяка година в един понеделник от януари⁸.

Ако не се сложи обредна трапеза, невидимият стопан се разгневява и може да предизвиква болести и дори смърт, да унищожи реколтата или домашните животни.

В навечерието на обряда се почиства цялата къща. Ястията се приготвят от жените в семейството и от по-близки роднини. Най-младата жена донася прясна вода, а най-възрастната коли черна кокошка, събирайки кръвта ѝ в предварително изкопана дупка в огнището. След това дупката се замазва с кал. Перушината се изгаря, а кокошката се опича. Прави се и погача, брашното за която се пресява през три сита.

Трапезата се нарежда в полукръг около огнището. Най-старата жена взема чаша вино и излива малко в огнището, обръщайки се към покровителя: „*Радвай се, стопане, весели се, кукьо!*” След това с подскок разчупва питата, вдигайки я над главата си – първо на две половини, след това на още две, така че да се получи формата на кръст.

След това се отделя храната за стопанина: четвърт от питата, намазана с масло и мед; четвърт и от баницата; левия крак на печената

кокошка; три чаши вино. Тези ястия се занасят на тавана на къщата, където се оставят в три ъгъла.

По време на вечерята домакинята няколко пъти моли въображаемия стопанин да донесе здраве, плодородие и приплод. В Пасков представя текста на песен, в която се изреждат добродетелите на семейния покровител и се разказва за неговото отмъщение, когато не му е направена трапеза⁹.

Няколко дни по-късно домакинята проверява дали стопанинът е *вкусил* от останената му храна. Ако храната е *начената*, всички в семейството са доволни.

Трапези при водоизточници

Обредните практики, свързани с изграждането на нов водоизточник, имат два важни момента: курбан и обредна трапеза.

В повечето райони на България при първата копка на нов водоизточник се прави кръвна жертва¹⁰. Животното може да бъде *червено петле*, мъжко бяло агне или овен. Курбанът се прави от най-възрастния мъж в семейството, винаги на мястото, където ще бъде изграден новият водоизточник. На това място се нарежда и обредната трапеза.

В Североизточна България, когато излезе първата вода, до кладенеца се коли мъжко агне. Стопанката омесва и приготвя кравай със специална украса. Трапезата също се слага до кладенеца¹¹.

В Пернишко стопанката опича *червено петле*, което разделя на две половини над главите на копачите. Тя спуска в кладенеца пита, намазана с мед, за да е *сладка* водата. Половината от петлето и питата изяждат членовете на семейството, а другата половина се дава на копачите, които я изяждат *на крак* пред изкопа.

Когато започва поставянето на първия ред камъни на кладенеца, до изкопа се коли петле, така че сянката му да пада вътре. Вярва се, че, ако това не се направи, кладенецът сам ще си *вземе курбан* – животно или човек ще се удавят в него.

При завършването на изкопните дейности млада жена, *майчина* и *бащина*, прави *колак* с орнамент, имащ формата на подкова¹².

В деня на освещаването на кладенеца се купува мъжко бяло агне от всички, които ще използват кладенеца. Коли се от някой от

мъжете до кладенеца, обърнато с *глава към слънцето*. Кръвта се събира в съд и се изхвърля в реката.

Общата трапеза се слага на земята. Когато кладенецът е частен, на трапезата присъстват членовете на семейството и съседите, а когато е общ – се събират всички хора от махалата.

Когато свещеникът освети кладенеца, всички присъстващи целуват приготвената погача и се прекръстват. Стопаните я разчупват над кладенеца. Всички присъстващи благославят и тогава храненето започва.

При изграждането на чешми също се прави курбан и се слага трапеза. Така например в селата от Смолянско на мястото, определено за чешма, се коли агне. Животното се купува с пари, събрани от всички домакинства в махалата, които ще ползват чешмата. Агнето се коли, приготвя се и се изяжда на самото място. Според традиционните вярвания, ако не се направи курбан, водата може да *се изгуби* и чешмата да пресъхне.

В повечето български села курбан се прави и когато се гради чешмата. В Провадийско майсторът коли петел, оставяйки кръвта му да изтече в основите на чешмата, а жена от махалата изпича и раздава пита на тези, които градят на чешмата¹³.

Трапези при оброци

С названието *оброк* се означават както самите култови места, така и самите обреди, които са важна част от традиционната култура. Според Д. Маринов етимологията на думата оброк идва от глагола *обричам*, който означава давам жертва. Оброците са празник на селското землище и на общността, на селото като единство на пространство и хора.

Оброците са разположени както в самите села, така и на различно разстояние от тях, но винаги в границите на усвоеното пространство – ниви, пасища, ливади или гори. В равнинните местности за оброци се избират естествени или изкуствени възвишения, а в планинските или полупланинските райони – хълмове, големи или малки върхове.

Празнуването на оброците е свързано с митологичните представи, че всяка част от селското землище има свой дух-покровител,

наричан *стопанин* или *сейбия*¹⁴. Той представлява невидим дух, смок, змей, орел и предпазва земите от пожари, градушки или наводнения. Етнокултурната традиция изисква като знак на благодарност към този митичен покровител общността да извършва *курбан*.

Стопанинът трябва да се нахрани от общността, за да се измоли неговото благоволение. Според М. Арнаудов първоначално на жертвата се гледа като необходима храна за демони, богове и светци. Ястията обаче не се консумират от тях, а от участниците в обредната трапеза. Духовете и светците се задоволяват само с миризмата на жертвата. Арнаудов нарича това явление *отживелица от някогашна обредност*¹⁵.

Д. Маринов отбелязва, че храната и напитките за невидимите покровители трябва да бъдат *по-хубави, по-чисти, по-избрани*.

Курбаните, които се правят, са общи – събират се пари от всички хора, притежаващи имот в даденото землище.

Животното се коли на оброка от предварително определен възрастен мъж. Други мъже, най-често пьдарите, изчистват месото и приготвят яденето.

Обредните ястия се приготвят на самия оброк. Затова ако месото е много далеч, се отива вечерта на предишния ден. Д. Маринов отбелязва, че на оброчищата ходят само възрастни мъже и жени¹⁶.

Трапезата се нарежда близо до кръста или камъка с плочата на оброка, но винаги под дърветата, които са задължителен елемент на оброците. Постилат се месали, върху които се слагат ястията, хлябовете и виното. Най-отпред на трапезата се поставят главните хлябове, посветени на определения светец. След тях нареждат: курбана, поставен в голяма тепсия, котли с чорби и други ястия, за които са донесени паници и лъжици от селото. Всички храни се слагат по протежението на трапезата, като всяка жена поставя хляба и виното, които е донесла, пред близките си.

На много оброчища хората не сядат на земята. При тях обикновено има наредени камъни или цели дървета, подпрени на камъни, които се използват за сядане.

Преди започване на храненето свещеникът прочита молитва, в която споменава имената на тези, които се грижат за оброка. В

някои райони, той осветява със светена вода оброчния кръст, дърветата и трапезата. Другаде прекадява най-възрастният мъж, присъстваш на оброка.

Д. Маринов описва ястията и напитките, консумирани при оброчищните трапези¹⁷. От домашните животни българите колят *бик, вол, крава, юнец*. Според традицията *биволът и конят* са нечисти. Грях е да се коли малко *теле*. *Прасето*, въпреки че се смята за нечисто, се коли в отделни случаи. От отглежданите птици подходящи са *червен петел, черна кокошка и черно пиле*. *Дивеч* не се слага. Принасят се в жертва само тези риби, които са покрити с люспи – *шаран, платика*, много рядко *щука и мрена*.

Месото се пече или вари. Предпочита се повече печеното месо. Това се обяснява с факта, че при печенето се отделя повече миризма, от която *светците се насищат*. Най-често месо се вари тогава, когато животното е много голямо и не може да бъде изпечено цяло.

Традицията забранява остатъците от закланите животни (костите) да се оставят на открито, да се газят от хора, или да се ядат от кучета. Те се изгарят или се закопават, хвърлят се във вир или река.

Когато остатъците се изгарят, хората гадаят по дима – в каква посока отива, дали е гъст и черен или ясен и бял. По тези белези предполагат дали духът, светецът или болестта са доволни от принесените им храни и напитки.

Към празниците на селското землище, свързани с ежегодното усвояване на пространството, могат да се причислят и *панагирите*, отбелязвани в странджанските села¹⁸. Основният компонент на тези празнувания е общоселската трапеза, организирана край манастирче или параклис.

Необходимите хранителни продукти се събират от всички къщи и се продават на търг. Със събраните пари се купува животното за курбана. Често по-богатите селяни даряват пари или купуват сами агне, теле, вол, бик или коч, които задължително са от мъжки пол.

Рано сутринта в деня на панагира животното се закарва на манастирчето, където се коли. Кръвта и вътрешностите му се заравят в земята или се хвърлят в река, ако наблизко има такава. От месото се вари *курбан чорба*.

На обяд пристигат хора от цялото село. Те донасят своите лични или семейни курбани. За разлика от общия курбан, който се вари,

останалите винаги са печени. От личните курбани се раздава на роднини и близки.

На *панагирите*, *панаирите*, посветени на св. Марина, в Югоизточна Тракия и Родопите, месото се раздава сурово и се приготвя по домовете. Много рядко общоселският курбан се вари край извора или манастирчето. Дясната плешка отделят за този, който ръководи обряда – наричат го *викилин* или *старейшина*. В селата, в които се слага обща трапеза, нареждането на хората става *по домове*, т. е. по семейства¹⁹.

Според В. Фол на трапезата може да се проследи йерархията на участващите в обряда. Най-голям социален статус има родът, който се грижи за аязмото и манастирчето – той получава и плешката на животното. При останалите родове също съществува йерархичен ред при раздаването на храната и напитките. С други думи, подреждането на хората и техните взаимоотношения повтарят съществуващата в селото йерархия.

Трапезите, свързани с усвояването на пространството, осъществяват връзката между членовете на семейството и рода, както и между отделните социални групи в селищната общност. Чрез тях се поддържа контактът с иреални същества или сили, като се цели тяхното умилостивяване или осигуряване на покровителството им чрез извършваните жертвоприношения.

Чрез трапезите и пригответените храни и ястия се извършва обредна комуникация, която има определени пространствено-времени параметри. В етнокултурното пространство това са местата, отбелязващи границите на дома и селището, границите между този и отвъдния свят, между културното, усвоеното пространство и неусвоеното. Това са трапезата, изворът, кладенецът, реката, оброчището, гробището и други. Тези места са единствено възможните за осъществяването на връзката между двата свята. Само в тях контактите между хората и природните сили, божествата, прадедите и духовете-покровители са осъществими. Извършването на обредите, се осъществява при подчертаното значение на трапезите като социалноорганизиращ фактор.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Николов, Ив.** Основаване на селище – предания и обичаи. – В: Родопи. Традиционна народна духовна и социалнонормативна култура. С., 1994, с. 57.

² **Примовски, Ан.** Бит и култура на родопските българи. – СбНУ, кн. 54, С., 1973, с. 177.

³ **Дражева, Р.** Строителни обичаи и обреди. – В: Етнография на България. Т. III, Духовна култура. С., 1985, с. 224.

⁴ **Генчев, Ст.** Обичаи и обреди, свързани със строеж. – В: Капанци. Бит и култура на старото българско население в Североизточна България. Етнографски и езикови проучвания. С., 1985, с. 253.

⁵ **Дражева, Р.** Пос. съч., с. 226.

⁶ **Николов, Ив.** Традиционна къща (По материали от Ловешко и Тетевенско). – БЕ, 1993, № 5-6, с. 22.

⁷ **Стаменова, Ж.** Родови празници и обичаи. – Етнография на България. Т. III, Духовна култура. С., 1985, с. 142.

⁸ **Чолаков, В.** Болгарский народен сборник. Ч. 1. Болград, 1872, с. 112.

⁹ **Пасков, В.** Стопанова гозба. СбНУ. Кн. XIV, С., 1897, с. 187.

¹⁰ **Богданова, Св.** Традиционно селищно водоснабдяване. – В: Традиционна народна архитектура. С., 1996, с. 58.

¹¹ Пак там, с. 59.

¹² Пак там, с. 63.

¹³ Пак там, с. 76.

¹⁴ **Маринов, Д.** Народна вяра и религиозни народни обичаи. СбНУ. Кн. XXVIII, С., 1914, с. 541.

¹⁵ Пак там.

¹⁶ **Маринов, Д.** Етнографическо (фолклорно) изучаване на Западна България (Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Берковско, Оряховско, Врачанско). – Избрани произведения. Т. II. С., 1984, с. 576.

¹⁷ **Маринов, Д.** Народна вяра..., с. 249–250.

¹⁸ **Мутафов, В.** Култови обекти и празници, свързани с тях. – В: Странджа. Материална и духовна култура. С., 1996, с. 240.

¹⁹ **Фол, В.** Забравената светица. С., 1996, с. 119–120.

ЛИТЕРАТУРА

Богданова, Св. Традиционно селищно водоснабдяване. – В: Традиционна народна архитектура. С., 1996, с. 48–84.

Генчев, Ст. Обичаи и обреди, свързани със строеж. – В: Капанци. Бит и култура на старото българско население в Североизточна България. Етнографски и езикови проучвания. С., 1985, с. 253–256.

Дражева, Р. Строителни обичаи и обреди. – В: Етнография на България. Т. III. Духовна култура. С., 1985, с. 224–229.

Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. СБНУ. Кн. XXVIII, С., 1914.

Маринов, Д. Етнографическо (фолклорно) изучаване на Западна България (Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Берковско, Оряховско, Врачанско). – Избрани произведения. Т. II. С., 1984.

Мутафов, В. Култови обекти и празници, свързани с тях. – В: Странджа. Материална и духовна култура. С., 1996, с. 237–244.

Николов, Ив. Традиционна къща (По материали от Ловешко и Тевенско). – БЕ, 1993, № 5-6, с. 5–32.

Николов, Ив. Основаване на селище – предания и обичаи. – В: Родопи. Традиционна народна духовна и социалнонормативна култура. С., 1994, с. 51–61.

Пасков, В. Стопанова гозба. – СБНУ. Кн. XIV, С., 1897, с. 185–188.

Примовски, А. Бит и култура на родопските българи. – СБНУ, кн. 54, С., 1973.

Стаменова, Ж. Родови празници и обичаи. – Етнография на България. Т. III. Духовна култура. С., 1985, с. 139–158.

Фол, В. Забравената светица. С., 1996.

Чолаков, В. Болгарский народен сборник. Ч. 1. Болград, 1872.